

AMEA

Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu

Müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq, 2019, № 1

Daxil olma: 06.02.2019

Qəbul olma: 04.03.2019

Səhifə: 121-125

ISSN: 2663-4414

UOT: 821(=512.1)

Nailə Əskər*

“GOROĞLU” DASTANININ TOPLANMA VƏ NƏŞR TARİXİ

Açar sözlər: “Goroğlu” dastanı, türkmən, variant, tədqiqat, nəşr, toplama, folklor

Key words: “Koroghlu” epic, Turkmen, variant, research, publication, collection, folklore

Ключевые слова: эпос “Героглу”, туркмен, вариант, исследования, публикация, сбор, фольклор

Türk xalqlarının və onlarla qonşu xalqların yaddaşında özünə dərin iz qoymuş folklor mətnlərinin başında “Koroğlu” dastanı gəlir. Dastan çox geniş əraziyə yayılmışdır, buna görə də iki böyük versiyaya və beş yüzdən çox varianta bölünmüşdür. Bu gün “Koroğlu” dastanı Xəzər dənizi əsas götürülərək, Qərb və Şərq versiyalarına ayrılmış, versiyalar daxilində də fərqli, orta qəhətlərinə görə variantlaşmışdır. Bu böyük dastanın Orta Asiya coğrafiyasında yayılmış ən məşhur versiyalarından biri də türkmən “Goroğlu” dastanıdır.

“Goroğlu” dastanı haqqında bir neçə məqalə və toplama işini nəzərə alsaq, demək olar ki, onunla bağlı araşdırmalara, toplama və nəşrlərə əsasən, sovet dövründə başlanılmışdır. İstər toplama, nəşr işləri, istərsə də dastanın təhlili, öyrənilməsi bu dövrdə geniş vüsət almışdır. Türkmənistanında bu işlər bu gün də davam etdirilir və türkmən xalqı “Goroğlu” dastanını öz milli-mədəni söz abidəsi hesab edir. Təsadüfi deyildir ki, dastan 2015-ci ildə Türkmənistanında YUNESCO-nun dünya irsi siyahısına daxil edilmişdir.

“Goroğlu” dastanına məxsus mətnlərin ilk yazılı qaynağı olaraq Kazan və Peterburq Universitetlərinin professoru İ.N.Berezinin “Турецкая хрестоматия” (Türkcə müntəxəbat kitabı) adlı kitabını göstərə bilərik. Əsərin “Туркменские песни” (Türkmən mahnıları) fəslində “Koroğlu” dastanından dörd qoşmaya yer verilmişdir. Yazar qoşmaları ona məxsus olan bir əlyazmadan götürdüyünü qeyd edir. Bu fakt əslində onun həm də toplayıcılıqla məşğul olduğunu göstərir [1].

Bu qoşmalarda qəhrəmanın məziyyətləri tək-tək xatırlanaraq onun igidlik, qorxmazlıq, sədaqət, düşməndən qisas almaq xüsusiyyətləri və s. mədh edilir. Bundan başqa qəhrəmanın ən etibarlı dostu olan atı da təriflənir. Kitabdakı qoşmalardan iki kiçik nümunəyə nəzər salaq:

*...Düşmandan çarın (çarın yerinə arın, yəni qisasın olmalı idi) almağa
Bir bək oğlu sərdar gərək,
Hayqırıb meydana girsə,
Yoldaşı özündən ir (iri) gərək.*

*...Uca dağların başında
Duman qalxar, ciskin olar,
Qarlar yağar, qirüv (qırov) bağlar,
Acı yellər əskin olar [1].*

Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra bölgədə folklorun toplanması və nəşri sahəsində bir çox işlərə imza atıldı. 1920-ci illərdə V.Uspenski və V.Belyayev tərəfindən türkmən mahnıları toplanma-

* Folklor İnstitutu. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru.. E-mail: e-mail: qaracantali@live.com

raq çap olunmuşdur. “Goroğlu” havalalarının da olduğu kitab kənd-kənd gəzilərək toplanmış, böyük zəhmət bahasına ərsəyə gəlmişdi. “Туркменская музыка” (Türkmən musiqisi) adlanan kitabda toplayıcı və nəşrlər türkmən baxşılarının sənəti və folklor musiqisi haqqında geniş məlumat vermişdir. Onlar dastanların, o cümlədən, “Goroğlu” dastanının nəzm və nəsr qarışıq mətnlərindən də danışaraq buradakı havalalarının xalq tərəfindən çox sevildiyini qeyd etmişdilər. Kitabda “Goroğlu” havalalarının xüsusi rəylərlə işarələnmiş notları və fonetik transkripsiyaları mövcuddur. Rəylərdə havalaların baxşılar tərəfindən söylənmiş və rusca tərcümə olunmuş adları, mahnı sözlərinin qısa xülasəsi, söyləyicinin adı, bundan başqa, yeri gəldikcə baxşı və əsər haqqında xüsusi qeydlər verilmişdir [2, s.22-84].

Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra bütün ölkədə folklor toplamaq və nəşr etmək məsələləri milli siyasətin tərkib hissəsinə çevrildi. Türkmənstanda da bu fəaliyyətlərə ardıcıl olaraq start verilmişdir. 1926-cı ildə Türkmənistan Mədəniyyət İnstitutunun iş planına xalq arasında yaşayan folklor məhsullarının toplanması da daxil edilmişdir. Bu fəaliyyətlər nəticəsində türkmən baxşılarının və ya digər söyləyicilərin şifahi olaraq yaşatdıqları bir çox folklor mətnləri ilə yanaşı, “Goroğlu” dastanına aid olan mətnlər də toplanmışdır. Toplanan materiallar Türkmənistan Mədəniyyət İnstitutunun nəzdində olan Dil və Ədəbiyyat İnstitutunda saxlanılmışdır [3, s.101].

1930-cu illərdə SSRİ Elmlər Akademiyasının Araşdırma qrupunun Dil və folklor bölümündə folklor mətnlərinin toplanması üçün xüsusi komissiya yaradıldı. Bu komissiyanın nəzdində N.K.Dimitriyevin rəhbərliyi altında xüsusi ekspedisiya tərəfindən Türkmənistanın Mari bölgəsindən toplanmış “Goroğlu” mətnləri 1954-cü ildə N.F.Lebedyevin tərcümə və əlavələri ilə “Туркменские народные сказки Марыйского района” (Mari rayonu türkmən xalq nağılları) adlı kitabda işıq üzünə çıkmışdır. Kitab türkmən folklorunun fonetik transkripsiya edilmiş ilk sənədli-elmi mətnidir. Kitab kiçik bir nağılla, daha doğrusu, Goroğlunun doğum əfsanəsi (Goroğlunun yenidən doğuluşu haqqında rəvayət / Goroğlunun yenidən doğuşu hakynda ravayat) ilə başlayır. Əfsanədə Goroğlunun anasının hamilə vəziyyətdə öldüyündən, qəhrəmanın məzarda doğulduğundan, buradan dəlik açıb çıxdığından bəhs edilir. Uşağın insanlar tərəfindən görüləməsi, tutulması, daha sonra onun atına olan sonsuz məhəbbəti əfsanənin əsas mövzusunun təşkil edir [4, s.161].

Ayrı-ayrı qolların və ya dastan mətninin kiçik hissələri toplanıb çap edilsə də, 40-cı illərə qədər “Goroğlu” dastanı tam olaraq kitab şəklində çap olunmamışdır. Bu sahədə gərgin iş gedirdi, dastanın tam olaraq toplanması və nəşri ciddi şəkildə diqqət mərkəzində idi. Nəhayət, görülən işlər bəhrəsini verdi və toplama materialları 1941-ci ildə işıq üzünə gördü.

Müxtəlif mənbələrin verdiyi məlumata görə, “Goroğlu” dastanının mətnləri 1937-ci ildə Ata Çepov tərəfindən Pəlvən baxşından 12 qol (şax) həcmində toplanmışdır. Bu qollar; “Goroğlunun törəyi”, “Goroğlunun öylənişi”, “Ar alışı”, “Övəz”, “Övəzin xalas edilişi”, “Övəz öylənən”, “Ərəb-reyhan”, Qırx münlər”, “Övəz öykələn”, “Kəmpir”, “Xırmandalı”, “Goroğlu həm bəzircan” olaraq adlandırılmışdır [5, s.12]. Bu mətn 1941-ci ildə Ata Qovşudov tərəfindən nəşrə hazırlamış və latın əlifbası ilə 13 qol həcmində çap olunmuşdur [6].

Məti Kösəyevin yazdığına görə, Ata Çepov Pəlvən baxşından dastanın qollarını topladığı zaman o, “Goroğlunun ölümü” qolunu söyləmək istəməmişdir. Pəlvən baxşı bunun səbəbini belə izah etmişdir: “Baxşılar qəhrəmanın ölümünü söyləyib dinləyiciləri kədərləndirməmək üçün bu qolu söyləməyəcəklərinə and içiblər. Əgər mən bu qolu söyləsəm, baxşılardan andını pozmuş olaram”. Daha sonra Mədəniyyət İnstitutu Pəlvən baxşını son qolu da söyləməyə razı salmaq üçün Nəfəs Xocayevi göndərir. N.Xocayev dastanın kitab olaraq çap edilib gələcək nəsillərə yadigar qalacağını deyərək, Pəlvən baxşını dilə tutub “Goroğlunun ölümü” qolunu da qeydə alır və qol kitabına daxil edilir [7, s.9].

Koroğluşunas alimlərdən Naqim Aşırov və Porcan Kiçiqulov bu nəşrin xalq qəhrəmanlıq xüsusiyyətlərinin qorunması cəhətdən çox əhəmiyyət kəsb etdiyini bildirmişlər. Lakin bununla yanaşı, Goroğlu və dəlilərinin davranışlarının xalqın könlündəki duyğuları tam olaraq əks etdirmədiyini qeyd etmiş və bu nəşri nöqsanlı və əskik hesab etmişlər [8, s. 10; 9, s. 10-12].

1958-ci ildə Dil və Ədəbiyyat İnstitutunun əməkdaşları B.Axundov, A.Tayımov, N.Kürrəyev tərəfindən hazırlanan, N.Aşırovun ön sözü və redaktorluğu ilə 628 səhifə həcmində çap edilən “Goroğlu” dastanı bu sahədə ikinci akademik nəşr hesab olunur. Kitab Pəlvən baxşının söylədiyi qollar əsas götürülərək mətbuatda daha əvvəl çap olunmuş “Stavropol, Çerçev, Daşoğuz, Krasnovodsk, Leninqrاد (fotosurət) nüsxələri” ilə “Daşkənd, Ufa, Kazan daş basmaları” da diqqətə alınaraq hazırlanmış, 14 qol olaraq nəşr edilmişdir [8].

1941-ci ildə nəşr olunmuş kitabdakı 13 qola “Sərvican”, “Gülayım həm Ərhasan” adlı qollar əlavə edilmiş, “Övəz öykələni” qolu isə daxil edilməmişdir. Bu nüsxədə Türkmənistan versiyasına aid qollar ilk dəfə bütöv olaraq bir yerə toplanmış, mətnlər daha geniş şəkildə verilmişdir. Bundan başqa, dastanda söylənilən hadisələrin bəzən dövrün ideologiyasına uyğun olaraq dəyişdirildiyi də görünməkdədir. Buna rəğmən, bu kitab mətnlərin əsas hadisələrindəki bütövlüyün, mifoloji motivlərin qorunmuş olması, şeirlərin epizodlarla daha əlaqəli olması, qədimliyi və s. xüsusiyyətləri ilə ən əhəmiyyətli nəşrdir. Nəşrdəki dastanın bir başqa xüsusiyyəti isə aparılan mübarizənin yadelli düşmən, xüsusilə İran üzərində cəmləşməsidir.

Porcan Kicçiqulov 1959-cu ildə baxşı Qurban Cumaoglundan “Övəz həm Qırat”, “Övəzin oğlu Nurəli” və “Əhməd bəyin öylənişi” adlı qolları toplanmışdır [7, s.9].

Çovdur boyu haqqında araşdırma aparan Ata Rəhmanov Daşoğuz bölgəsindən dastanın çovdurların “şahamça” adını verdikləri xeyli miqdarda kiçik qollarını toplamışdı. Bu “şahamça”lar həcmcə gördüyümüz qollardan daha kiçikdir, amma surətlər və süjet xətti dastanın əsas qolları ilə, demək olar ki, eyniyyət təşkil edir. Söyləyici olan baxşı daha çox rəvayətlər şəklində danışaraq qolları bir neçə kiçik hissələrə ayıraraq hər “şahamça”nı ayrıca adlandırmışdır. Türkmənlərdə qollara şah deyildiyini nəzərə alsaq, bu kiçik qolların “şahamça” adlanması məntiqli görünür. Bu “şahamça”ların orijinal adlarını saxlamağa çalışaraq ardıcılıqla göstəririk: “Gorovlının dörəyişi”, “Gorovlu Üçgümməz dağından gələdir, atası Cıqalı bəgi ondan kətirədir”, “Gorovlu Ərəbreyhandan har aladır”, “Övəz Ərəbreyhanı öltürüp, Gorovlını xalas etədir”, “Gorovlu Övəz ovlından ayrılabilir”, “Gorovlu Övəz ovlunu öyləntirədir”, “Gorovlu Sərvicanı kətirədir”, “Gorovlu qırq münləri yenədir”, “Gorovlu kəmpiri itürüp Qıratını kətirədir”, “Gorovlu Xarmandəlinin çaqılıqına baradır”, “Gorovlu həm Ərhasan”, “Vəli Hırtman har alıp, əsirləri xalas etədir”, “Vəli dönük”, “Gorovlu nəsyə bitirədir”, “Gorovlu hamır suvu kətirədir”, “Çapıqsuvar girdik şövrə çıxadır”, “Utamış mərgənin toyu boladır”, “Gorovlu Ərhasanı öyləntirədir”, “İçalı kempirin sözünə inanıp, Gorovlu özünün Bəzircən toqanını öltürədir”, “Gorovlu ava çıxadır”, “Gorovlu öz ovlı Ərovlu bilən körəş etədir”, “Övəz Gülçəmən almaqçı boladır”, “Gorovlının Mirat diygən ovulluqı Kərsə-kaytmaz adını aladır”, “Gorovlu içalı tutadır”, “Seytək Qırma təkəpbirlik etədir”, “Gorovlu nəbəlli adam bilən urşadır”, “Gorovlu namıs etədir”, “Gorovlu car çəkdirədir”, “Gorovlu hilə etədir”, “Gorovlu çopan boladır”, “Gorovlu yas tutadır”, “Gorovlu pərman etədir”, “Gorovlu sopı bolmaqı başarmıdır”, “Hasım Ozan”, “Gorovlu seyis boladır”, “Gorovlu pata aladır”, “Gorovlının ölümü”, “Pikir qız”, “Qanovlu”. Toplayıcı göstərilən “şahamça”ların bir çoxunu “Sovet edebiyatı” adlı jurnalda çap etdirmişdir, buna baxmayaraq, bu qollardan bəziləri hələ də işıq üzünə görməmişdir [7, s.8].

Ərsarı boyundan Bəzircən Qutlu baxşı digər bölgələrdəki qollardan fərqli olaraq, “Xırman dalı”, “Keroğlu və Aşıq Aydın”, “Nəsə öndüriş”, “Bəzircən” qollarını söyləmişdir. Burada sayılan sonuncu qol “Keroğlu həm Bəzircən”, “Keroğlu həm Aysoltan” və “Keroğlu həm Davut bəg” olmaqla üç qol kimi də söylənilir [7].

M.Kösəyev 1980-ci ildə dastanı 1941-ci ildə A.Qovşudovun çap etdirdiyi nüsxəyə iki qol daha – “Sərvican” və “Gülayım həm Ərhasan” qollarını da əlavə edərək 15 qol həcmində geniş ön sözlə yenidən nəşr etdirdi. Müəllif bu nəşrin ön sözündə qəhrəmanın mənşəyi haqqında yazarkən Əbulqazi Bahadır xanın “Şəcəreyi-tərakimə” adlı əsərindəki Ögürçik Alpin Goroğlunun prototipi ola biləcəyi tezisini müdafiə edir. Bununla da “Goroğlu” dastanındakı hadisələrin X əsrlərə qədər enmə ehtimalının olduğunu ifadə edir [7, s.8].

“Goroğlu” dastanının mətninin ən mükəmməl nəşri isə 1983-cü ildə akademik B.Qarriyevin toplayıb çap etdirdiyi variant hesab olunur. Bu variant Pəlvən baxşından yazıya alınmışdır. 805 səhifə həcmində olan kitab müəllif tərəfindən tərcümə olunmuş, rus və türkmən dillərində Moskvada işıq üzü görmüşdür [10].

Bundan sonra 1990-cı ildə dastandan 20 qol toplanaraq nəşr edilmişdir [11]. B.Memmetyazov, A.Durdiyeva, Ş.Halmuhammedov, K.Seyitmıradov tərəfindən hazırlanaraq, B.Qarriyev və B. Məmmətyazovun yazdığı ön sözlə işıq üzü görən kitab geniş oxucu auditoriyası üçün nəzərdə tutulmuş, buna görə də sadələşdirilmiş şəkildə nəşr olunmuşdur.

1996-cı ildə Əhməd Yəsəvi Universitetinin hazırladığı dastan türk və türkmən dillərində 30 qol həcmində Ankarada nəşr edildi. Türkmənistanın müxtəlif bölgələrindən toplanmış mətnlər əsasında hazırlanmış nəşr bu günə qədər çap olunmuş akademik nəşrlər arasında ən irihəcmlişidir. Türkmən və Türkiyə türkcəsi ilə Annaqulı Nurməmmət tərəfindən nəşrə hazırlanaraq 1996-cı ildə Ankarada 8 cild halında çap olunmuşdur [12]. Türkiyə türkcəsindəki mətnlərdə üslub və imla səhvlərinə çox rast gəlinməyə də, “Goroğlu” dastanı bu dildə ilk dəfə çap olunduğu üçün əhəmiyyətli bir nəşr hesab olunur.

Son dövrün ən mühüm nəşrlərindən biri də “Goroğlu” dastanının axıncı nəşridir. Bu nəşr lətin əlifbası ilə 2012-ci ildə çap olunmuşdur. Kitabda dastanın 14 qolu əsas götürülmüşdür: “Goroğlunun törəyişi” (5-76-cı səhifələr), “Goroğlunun öylənişi” (77-100-cü səhifələr), “Ar alışı” (101-148-ci səhifələr), “Övəz” (149-230-cu səhifələr), “Övəzin xalas edilişi” (231-288-ci səhifələr), “Övəz öylənən” (289-328-ci səhifələr), “Ərəbreyhan” (329-366-cı səhifələr), “Qırq münkər” (367-406-cı səhifələr), “Sərvican” (407-430-cu səhifələr), “Kəmpir” (431-510-cu səhifələr), “Xarmandalı” (511-568-ci səhifələr), “Gülayım və Ərhasan” (569-618-ci səhifələr), “Bəzircən” (619-684-cü səhifələr), “Goroğlunun ölümü” (685-711-ci səhifələr) [13].

Tədqiqatçılara görə bu gün Türkmənistanın müxtəlif bölgələrindən toplanmış qolların sayı əlini keçmişdir. Lakin bunların çox hissəsi kiçik fərqlərlə eyni mövzunu əhatə edən və yaxud bütöv qolların bölünməsi yolu ilə sosial və mədəni təsirlərə məruz qalaraq ortaya çıxarılmış qollardan ibarətdir. Buna baxmayaraq, toplanan qolların sayını Qərb versiyasına daxil olan Azərbaycan variantları ilə və bütövlüklə Qafqaz versiyasına aid qollarla müqayisə edərkən, fikrimizcə, türkmən versiyasının həm həcm, həm də tamlıq cəhətdən daha zəngin olduğunu desək, səhv etmiş olmarıq.

Bu məqalədə qısaca “Goroğlu” dastanının türk xalqlarının “Koroğlu” eposu daxilindəki yerini və əhəmiyyətini ortaya qoymaq üçün baxşılardan toplanmış və çap edilmiş mətnlərini göstərməyə çalışdıq. Qolları və ayrı-ayrı mətnləri analiz edərkən folklor mətnlərinin çoxvariantlılığına sadıq qalaraq dastanın qolları və hissələri arasındakı fərqli və eləcə də bənzər ünsürlərin çox olduğunu müşahidə etdik. Şərqi versiyası daxilində türkmənlərin zəngin “Goroğlu” dastanı Qafqaz və Orta Asiya mədəniyyətləri arasında bir körpü rolunu oynayır. Qeyd edək ki, belə araşdırmalar milli versiyaların ortaq və fərqli tərəflərini üzə çıxarmaqla dastanın variantlarını daha dərindən anlamağa kömək edir. Bu araşdırmalar həm epik yaradıcılığın etnik təfəkkür və mədəniyyətlə əlaqəsinin, həm də qardaş xalqlar arasında epik yaradıcılıq mübadiləsinin öyrənilməsinə yardım edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Березин И.Н. Турецкая хрестоматия. Т. 2. Казань, 1862.
2. Успенский В., Беляев В. Туркменская музыка. Москва, 1928.
3. Каррыев Б.А. Эпические сказания о Кер-оглы у тюркоязычных народов. Москва, “Наука”, 1968.
4. Туркменские народные сказки Марыйского района. Москва-Ленинград, 1954.
5. Garriyev B., Memmetyazov B. Göroğlu Eposı // Göroğlu Türkmen Gahrımançılık Eposı, Aşgabat, 1990.
6. Govşudov A. Göroğlu – Türkmen Halk Eposı. Aşgabat, 1941.
7. Köseyev M. Göroğlu. Türkmen Halk Eposy. Aşgabat: Türkmenistan neşriyatı, 1980.
8. Aşırov N. Göroğlu. Aşgabat: Türkmenistan Dövlət Neşriyatı, 1958.

9. Кичикулов П. Об эпосе «Гороглы» // Труды Института Языка и Литературы АН ТССР, II, Ашхабад. 1958.
10. Каррыев Б.А. Гер-оглы. Туркменский героический эпос // “Эпос народов СССР”, Москва, “Наука”, 1983.
11. Görogly. Türkmen Gahırmançılık Eposı, Çapa tayyarlanlar: B.Memmetyazov, A.Durdiyeva, Ş.Halmuhammedov, K.Seyitmıradov. Aşgabat, 1990.
12. Görogly. Türkmen Halk Dessany. I-VIII cilt. Taýýarlan: Nurmehmet A., Ankara, Bilig Yayınları, 1996.
13. Alımova M. Görogly. Aşgabat: Türkmen döwlet neşiryat gullugı, 2012.

HISTORY OF COLLECTION AND PUBLICATION OF THE EPIC “KOROGHLU”

SUMMARY

The epic of “Koroghlu” is one of the most widespread epics in the epic creativity of Turkic peoples. Today, the epic continues to live among the Turkish, Kazakh, Kyrgyz, Uzbek, Turkmen, Tatar, Bashkir, Gagauz, Azerbaijan, Karakalpak, Uighur and other nations. “Koroghlu” epic of the Turkmen people has a special place among the versions spreaded throughout Central Asia.

This article provides information about the collection and publication history of the “Koroghlu” epos.

ИСТОРИЯ СБОРА И ПУБЛИКАЦИЙ ЭПОСА “КЕРОГЛУ”

РЕЗЮМЕ

Эпос “Кероглу” является одним из самых распространенных в эпическом творчестве тюркских народов. Сегодня эпос продолжает жить среди турецкого, казахского, кыргызского, узбекского, туркменского, татарского, башкирского, гагаузского, азербайджанского, каракалпакского, уйгурского и других народов. Эпос “Гороглы” туркменского народа занимает особое место среди версий, распространенных по всей Центральной Азии. Эпос большой по объему и богат количеством его ветвей.

В этой статье представлена информация по истории публикаций и исследования эпоса “Гороглы”.